

Слави Димитров / Slavi Dimitrov

**БАЛКАНСКАТА ПОЛИТИКА НА ВЕЛИКОБРИТАНИЯ
КАТО ПРЕДПОСТАВКА ЗА ИЗЛИЗАНЕ ОТ
„БЛЕСТЯЩАТА ИЗОЛАЦИЯ“**

**Britain's Balkan Policy as a Precondition
for Overcoming the „Brilliant Isolation“**

Abstract: The article discusses the new geo-political situation regarding the Middle East at the end of the 19th century. The German economic influence in the Otoman Empire is analysed and the changes in Great Britain's priorities regarding the overcoming of the “brilliant isolation” are traced.

Keywords: the Middle East, the Balkans, Drang nach Osten, the Great Powers.

Противоречивите позиции на Великите сили при опита да разрешат арменския проблем очертават контурите на променящия се външнополитически курс на Великобритания към Ориента. Методите на външната ѝ политика продължават да се определят от нейните имперски интереси и не зависят от политическата платформа на либералната или консервативната партия. Дълго време английската външна политика се ръководи от принципа да стои настрана от европейските противоречия и в съблемния момент да влиза в ролята на арбитър, а при възникване на международни спорове да накланя везните в полза на „равновесието на силите“, от което зависи и съществуването на британската колониална империя¹. При разрешаване на арменския въпрос ролята, която ѝ е отредена, не е на арбитър, а на основен играч, което я поставя в по-деликатна ситуация.

Неуспехът да принуди останалите играчи на дипломатическата арена да играят в синхрон с нея и да накарат Високата порта да даде автономни права на арменците показва, че вече е време Великобритания трайно да излезе от своята „блестяща изолация“. Там ясно се откроява устойчивостта на преустроените европейски съюзи и международни коалиции. Дипломатическата дейност на Лондон в Близкия изток от 1895–1896 г. реализира изключително слаба резултатност. На практика всички реформени проекти, предложени от Силите, не помагат на арменците. Оказва се невъзможно на този етап да се постигне съгласуваност между Великите сили за разделяне на Османската империя, както и да се упражни някаква колективна форма на контрол от тях върху

нея². За много съвременници на епохата нарастващите безредици в Анадола са сигнал за скорошното сриване на империята, но това не се случва. Геостратегическите противоречия продължават да бъдат пречка за един конструктивен диалог за разрешаването на проблема между заинтересованите страни. Русия все още не може да забрави старото си съперничество и антагонизъм с Великобритания в този невралгичен за нея регион³. Това се превръща в един проблемен фактор за британската дипломация, която коригира своята източна политика и най-вече отношението си спрямо Проливите, което рефлектира и върху позицията ѝ спрямо някои османски територии както на Балканите, така и в Азия⁴. Постепенно паралелите на английската геополитика се изместват южно от Проливите, съсредоточавайки се към Египет и Суец, които също са от ключово значение за нея при опазването на подстъпите към Индия.

Причините Англия да смекчи твърдия курс към опазването на Проливите могат да се открият в неспособността на Великите сили да преодолеят противоречията си при опитите да намерят адекватен консенсус за разрешаване на арменския въпрос. Британският премиер Солзбъри престава да вярва, че ще е възможно постоянно да се пречи на Русия да се възползва от Проливите не само поради френско-руското политическо сътрудничество, а най-вече, че тя не би могла да сложи напълно ръка върху тях, докато Османската империя не се разпадне⁵.

От началото на 1897 г. Солзбъри прави завой в политиката си за защита на Константинопол и се концентрира върху Египет, като го „... превръща в ключа за Източния въпрос“⁶. Поради това на 20 януари 1897 г. британският премиер отказва да възобнови Средиземноморската антанта, „... защото защитата на Константинопол е остаряла позиция“⁷. Второто Средиземноморско съглашение от 12 декември 1887 г. е ключово за българо-британските взаимоотношения, но след помирението между Княжеството и Русия то позагубва своята тежест за България. С това обаче дипломатическите отношения между тях не приключват, въпреки че в новите британски геостратегически измерения България не се разглежда като форпост за руските интереси към Проливите. Новият външнополитически курс, който Англия поема, не остава без последствия за Балканите, тъй като Австро-Унгария, която е членка на Средиземноморската антанта, също води антируска политика. След отказа на Великобритания да продължи съюза външният министър на Дуалистичната монархия Голуховски стига до извода, че е твърде опасно да продължава да води политика, която ще доведе до конфронтация с Русия, след като няма вече британска подкрепа⁸. Разпадането на средиземноморските споразумения поставя Австро-Унгария в деликатна позиция, защото при евентуално разпадане на Османската империя Русия ще има предимство и въпреки ангажираността си в Далечния изток започва да възстановява влиянието си на Балканите и особено в България⁹. Австро-сръбският съюз изтича в 1895 г. и това я поставя в още по-неизгодна позиция спрямо Русия, което я принуждава да промени своите външнополитически методи, без да засяга външнополитическите си приоритети.

Английската външна политика в Ориента също продължава да има за основна цел опазването на подстъпите към Индия, но с изместването на фокуса от Проливите към Египет и Персийския залив се променят и пресечните точки на интереси с една друга Велика сила – Германия. Този процес е в пряка зависимост от германската икономическата експанзия в африканския и азиатския континент¹⁰. В съветската историография е застъпена тезата, че тези промени в английската външна политика започват още в разгара на арменския проблем, където Великобритания вижда възможност да използва територията на Армения за придвижване към Месопотамия и контрол над долината на Тигър и Ефрат¹¹. Дори там се застъпва тезата, че това е водеща причина Русия да не постигне споразумение с Англия по арменския въпрос, тъй като не иска засилено английско влияние на своята граница¹². Това твърдение е продукт на тенденциозния характер на епохата и подценяване общественото мнение в Англия при защитата на подобни каузи, какъвто е не само арменският проблем, но и защитата на българите при потушаването на Априлското въстание от 1876 г. Други автори придават значимост на икономическия аспект и тяхното мнение е, че промяната в английската геополитика е „...резултат от по-дълбоко нарастващия антагонизъм в икономическите, политическите и колониални противоречия между Германия и Англия¹³.

В британската историография при представяне на края на Викторианската епоха въпросът за германското икономическо израстване се третира в две основни форми на предизвикателство. Едната е предизвикателство към британската морска мощ в югозападно направление, а другата – застрашаване на британските интереси през Персийския залив към Индия¹⁴. Тези предизвикателства дори не се приемат като доктрина на официалната немска политика за световно господство, каквато е в съветската историография. На германската колониална експанзия се гледа по-скоро като на въпрос на престиж, отколкото на икономическа необходимост. Англо-френските колониални спорове се степенуват с по-голяма значимост от тези с Германия. В продължение на много години незадоволителните френско-английски и англо-руски отношения накланят везните на британската политика към разбирателство с Германия¹⁵.

В Далечния изток и Турция Русия се счита за по-голяма опасност за британските интереси. В началото такова обръкване на мисълта има и в германското отношение към Великобритания, което попречва на Джоузеф Чембърлейн да постигне англо-германско споразумение. Неговият провал се дължи главно на това, че германците вярват, че англо-руският антагонизъм ще е вечен и благодарение на руския натиск върху Англия те биха могли да постигнат такова споразумение по всяко време и на всяка цена¹⁶. Както се вижда, заблудата е двуполусна, тъй като британците подценяват германската колониална политика, а германците се заблуждават, че руско-английските противоречия ще са вечни и не си заслужава да поемат риска от война за руско-английски интереси. Германското икономическо израстване обаче превръща страната в сила

с имперски амбиции, което рано или късно ще доведе до сблъсък на нейните външнополитически интереси с тези на Великобритания.

Годините 1896–1897 се приемат в редица отношения като повратна точка в Източния въпрос, като не малка заслуга за това се приписва и на субективния фактор в лицето на Солзбъри и неговите колеги, които изоставят усилията за запазване на статуквото в Проливите като главна част от защитата на британските интереси в Близкия Изток¹⁷. Тази промяна в английската блискоизточна геополитика не може да не окаже влияние в редиците на германския блок. Германският канцлер Хоенлое в тесен кръг изказва своите опасения да не би във връзка с арменския въпрос Англия да сключи съглашение с Русия, като ѝ отстъпи Проливите, а за себе си да задържи Египет. „... Тези събития – казва той – ще създадат големи затруднения на германската колониална политика“¹⁸. В не по-малка степен това засяга и Австро-Унгария, тъй като опасенията на нейната върхушка от едно англо-руско съглашение по блискоизточните дела, което ще доведе до крах на нейната балканска политика, е на път да стане реалност. Австро-Унгария не може да се примири с едно руско укрепване в района на Проливите, тъй като това може да засили симпатиите на славянските народи на Балканите, включително и на българите. Опасенията ѝ се простират дотам, че от това може да се стигне до загуба на влиянието ѝ по Адриатическото крайбрежие на Балканския полуостров¹⁹.

Първите индикации за англо-германски конфликт се появяват по време на трансвалската криза от 1895–1896 г., а апогейт на това противопоставяне е прословутата телеграма на кайзер Вилхелм II до президента на Трансвал Крюгер – акт, който получава пълна подкрепа в германския Райхстаг²⁰. Германските интереси в този момент са съсредоточени в Африка, а не на Балканите, но средствата за масова информация със своята бързина увеличават политическите им последствия, тъй като взаимоотношенията на европейските сили с народите от другите континенти нараства. Нарастват и проблемите, които ги разделят, тъй като интересите им засягат региони далеч извън границите на Европа²¹. Всичко това няма как да не рефлектира върху международните отношения както в Европа, така и на Балканите и дори усилено да се използва за пропагандна цел, каквато виждаме по-късно при Англо-бурската война.

Промяната във външнополитическия курс на Великобритания и определянето на геостратегическите ѝ пунктове не става така рязко, а постепенно и не е едностранен процес. Основната цел в блискоизточната политика на британската управляваща консервативна партия от края на XIX в. е да се придържа към тази от времето на Палмерстон и Биконсфилд, но не бива да се пренебрегва и фактът, че до 1890 г. Бисмарк със своите съюзи, с изключение на Балканите, е запазил мира в Европа. Следващите 20 години, след Френско-пруската война, европейският модел в международните отношения е относително стабилен. Новият германски император Вилхелм II, който е и по-импулсивен, отхвърля Бисмарковата политика след падането му от власт през 1890 г.²² Той не успява да поднови презастрахователния договор с Русия, но възобновява

Тройния алианс през 1891 г. и открива период на фундаментална промяна. В Далечния Изток Китай се превръща в „ябълката на раздора“, където до 90-те години на XIX в. Англия има търговско и дипломатическо превъзходство въз основа на мощта на флота си. След японо-китайската война там настъпват промени и в Азия се създават европейски коалиции, които на стария континент се ръководят от антибритански настроени политици. Тези периферни фактори са анализирани от военните експерти в адмиралтейството на Великобритания и тяхната експертиза също се оказва принос за промяната на външнополитическия курс на Лондон, който заменя защитата на Константинопол с контрол над долината на Нил²³. В по-ранната съветска историография този демарш на британската външна политика се разглежда като следствие от процес от неуспеха на английските планове за разделяне на Турция²⁴. Твърде вероятно е това твърдение да е повлияно от разпространената за времето си теза за промяната на британската външнополитическа линия към Османската империя, която се базира върху докладите на германския посланик в Лондон Хацфелд, който лансира идеята, че това е предшествано от секретни предложения на английското правителство, отправени към тези на Германия и Русия за разделяне на Турция²⁵.

При един внимателен прочит на публикациите на тези съветски автори, имащи принос в изследването на германското икономическо и политическо проникване в Османската империя, и които засягат и промяната в британската близоизточна политика, се вижда, че са използвани изцяло германски документи. Още повече, че това твърдение не противоречи на някои публикувани документи в „сините книги“. Във всеки случай информацията от докладите на германския посланик в Лондон оказва влияние и на Балканите, тъй като с това се засилват австро-унгарските страхове от разрастването на руското влияние там. От друга страна, Германия успява да увеличи значително своето влияние в империята. Германското влияние в Турция започва да набира сили още през 1881 г. с началото на обучението на нейната армия, а през 1888 г. немски синдикат получава концесия за изграждане на ж.п. линията от Исмид до Анкара²⁶. Така концесията бележи началото на германското икономическо проникване в Османската империя и дори в самото начало то е съпътствано с британско дипломатическо сътрудничество, тъй като чрез него Великобритания се стреми да си възвърне предишното политическо и финансово влияние в Турция²⁷. Германското съсредоточване върху стопанската област в Турция изпълва със съдържание контурите на германската имперска политика, тъй като осъществяваната транспортна стратегия в перспектива носи на Германия политически и стратегически дивиденди. За Високата порта това развитие изглежда изключително желателно, тъй като се очаква железопътните линии да донесат просперитет в изостаналите райони на Империята. Освен това ще се даде възможност на правителството да използва войските си по-бързо, за да защити границите и да се справя с възникнали вътрешни ситуации на напрежение. За Османската империя икономическата и дипломатическа подкрепа на отда-

лечената и привидно безразлична към протичащите в нея националноосвободителни и вътрешнополитически процеси Германия, се оказва най-добрата гаранция за турския интегритет²⁸. Що се отнася до международните отношения, това икономическо проникване може да има само политическо значение, тъй като подкопава френските и британски интереси и се създават условия за възникване на германска икономическа империя в Близкия Изток²⁹. Заплаха от германската военно-икономическа сила се усеща не само във Великобритания, а и от другите народи, тъй като така се изпълват със съдържание контурите на новата проекция на немската мощ, която заплашва да раздели Европа на две с оста Берлин-Константинопол³⁰. Тази ос пресича и руската линия за разширяване към Средиземно море през Балканите. Германското влияние над империята помага да се стабилизира турската власт, от което се опасяват и в Петербург, а именно да не се осуетят домогванията на Русия към Проливите³¹. Руските опасения не след дълго се сбъдват, когато Портата разрешава откъм азиатската страна на Босфора, в Хайдар паша, пред контролираната от Германия жп линия да се изгради търговско пристанище. Така постепенно доминиращата роля на Германия в Турция ускорява и промяната на английската външна политика, тъй като удължаването на оста Берлин – Константинопол през Мала Азия до Персийския залив е заплаха и за британските интереси в Египет и Персия³². Британските политици започват да осъзнават, че Русия е по-голяма заплаха за Индия по суша, отколкото през Проливите. Освен това руските интереси имат друго измерение, тъй като в близкото десетилетие вниманието на Петербург е насочено към Далечния изток – Манджурия, Корея и Северен Китай, като терен за руската икономическа и териториална експанзия³³.

Изоставянето на Проливите като един от главните пунктове на британската геополитика в Ориента не остава без последствия за България, тъй като с окончателния крах на Средиземноморската антанта се открива възможност за подобряване на обтегнатите отношения между Русия и Австро-Унгария³⁴. Ангажираността на руската дипломация в Далечния изток и острите вътрешни затруднения на Хабсбургската империя помагат за сближението на двете страни в опитите да намерят консенсус по разделящите ги доскоро балкански въпроси. Резултатът от техния консенсус се заключава в сключеното през пролетта на 1897 г. между тях съглашение за запазване на балканското статукво³⁵. Това споразумение между Русия и Австро-Унгария става известно още като поставяне на Балканите под „стъклен похлупак“. Подписването на това съглашение до известна степен изглажда отношенията между двете страни, но не ликвидира окончателно съперничеството им в тази част на Европа³⁶. В това се заключава една от главните задачи на Петербург, която, след възстановяването на дипломатическите отношения между Русия и Княжеството, е да го държи настрана от австро-германския блок³⁷. Това донякъде е приемливо за Великобритания, която, въпреки нежеланието да се подновят българо-руските дипломатически отношения, не прави сериозни постъпки да предотврати този процес. Въпреки това българо-английските дипломатически отношения се

развиват в нормални измерения и дори липсва онази динамика от предходните години. Докладите на британския дипломатически агент в София, сър Елиът, след помирението на младото Княжество с Русия са по-вече с осведомителен характер, вербалните ноти към Княжеството са повече от частен или икономически характер с не толкова политическо значение, като не липсват срещи с българския премиер. От друга страна, България продължава да е значима за Великобритания с това, че тя има най-голям процент българско население в сравнение с останалите европейски провинции на Османската империя и най-вече с Македония. Националните съперничества на Балканите за тези провинции се наблюдават в най-остра и безкомпромисна форма по въпроса за Македония и в тези сложни взаимоотношения често биват въввлечени Великите сили, дори и това да е против тяхната воля³⁸. Така се открива възможност британската дипломация да използва тази ситуация за своите цели, ако се наложи, тъй като след разпадането на Средиземноморската антанта Англия се превръща в противник на „австро-унгарската политика за запазване на берлинската териториална система“³⁹.

В съвременната българска историография отказът на Англия от Средиземноморското съглашение се третира и като новата ѝ доктрина за разрушаване на балканското статукво⁴⁰. Ако се вземе предвид позицията, която тя заема по време на арменския въпрос, това твърдение не е лишено от известна доза логика, макар че в британската историопис битува мнението, че това е свързано с отказа на Англия да се противопостави на руските опити за контрол над Пролитите⁴¹. Бързият ръст, с който германските капитали и инвестиции навлизат в Османската империя, и планът „Дранг нах остен“, който се превръща в един от главните аспекти на германската имперска политика, са другият фактор за промяна на британския геополитически вектор в региона⁴². Освен това германската икономическа експанзия в Османската империя я превръща в защитник на турския интегритет и съюзник на Високата порта в борбата ѝ с националноосвободителните движения, а Англия с дейността си по време на предходните събития категорично афишира, че заема противоположна позиция⁴³. Това, от своя страна, може да бъде добро средство за противопоставяне на британската дипломация срещу опитите на германския капитал да измести английските приоритети в балканските провинции на империята. Малцинствените групи от Източна Европа също имат решаваща роля в историята на стария континент. Това важи с пълна сила за Балканите, където процесът на национално освобождение все още не е завършен и страните от Югоизточна Европа, преследвайки своите национални каузи, всячески се стремят да го ускорят, което може да доведе и до разпадане на Османската империя. Положението в Близкия Изток продължава да бъде напрегнато, а в азиатските провинции на империята не са утихнали погромите над християните арменци, които постепенно, като един циклон започват да изместват епицентъра на напрежението към европейските провинции на Турция – Македония, Албания и особено на о-в Крит⁴⁴. Това успява да даде нов тласък на националноосвободителните

борби на балканските народи срещу Османската империя. Кипежът им се преплита и със стремежа на балканските държави да осъществят националното си обединение. Във връзка с това те се сблъскват с нежеланието на Великите сили при очертаната възможност да бъде нарушено балканското статукво. Така въпросът за християните под османска власт в европейските владения на Империята отново заема важно място в балканската политика на Великите сили⁴⁵. Независимо от това, че ще срещнат съпротивата на заинтересованите сили за запазване на статуквото, всяка една балканска държава отделя голямо внимание на проблемите в онази част на империята, където има сънародници. За някои балкански страни проблемът не се свежда само до османското наследство, а се отнася и до австро-унгарското господство. Докато съдбата на окупираните от Австро-Унгария области Босна и Херцеговина в по-голяма степен засягат Сърбия и Черна гора, то съдбата на османските владения в Европа има отношение към всички балкански държави и това се превръща в част от тяхната външнополитическа доктрина⁴⁶. Дипломатическите взаимоотношения между балканските държави и Великите сили продължават да се движат в контекста на борбата на останалите под османска власт християни. Тясната им обвързаност със съдбата на Османската империя ги превръща в субект от блискоизточната криза, което е важен детайл от пъзела на изострените международни отношения в края на XIX в. Това от своя страна изиграва съществена роля в промяната на геополитическите приоритети на Великобритания в региона и е една от главните предпоставки за излизането ѝ от водената доскоро от нея политика на „блестяща изолация“, която стои в основата на британската външнополитическа доктрина за паритет на силите.

БЕЛЕЖКИ / NOTES

¹ **Пантев, А.** Принципи и методи на английската външна политика (1800–1914). – Векове, 1972, кн. 3, с. 22.

² **Anderson, M. S.** The Eastern Question (1774–1923). London, 1966, p. 259.

³ Ibid., p. 259.

⁴ **Пантев, А.** Проливите като фактор в балканската политика на Великобритания (1887–1897). – В: Великите сили и балканските взаимоотношения в края на XIX и началото на XX век. София, 1982, с. 62.

⁵ **Anderson, M. S.** Op. cit., p. 259.

⁶ Ibid., p. 258.

⁷ Ibid..

⁸ **Bridge, F. R.** The Great Powers and the European State System (1815–1914). London, 1980, p. 149.

⁹ Ibid., p. 154.

¹⁰ **Георгиев, В., Киняпина, Н.** Восточный вопрос во внешней политике России конца XVIII – начала XX века. Москва, 1978, с. 258.

¹¹ Пак там, с. 258.

- ¹² Пак там.
- ¹³ **Ерусалимский, А.** Внешняя политика и дипломатия германского империализма в конце XIX века. Москва, 1948, с. 133.
- ¹⁴ **Woodward, E.** A History of England. London, 1968, p. 181.
- ¹⁵ Ibid., p. 181.
- ¹⁶ Ibid.
- ¹⁷ **Anderson, M.S.** Op. cit., p. 261.
- ¹⁸ **Ерусалимский, А.** Цит. съч., с. 151.
- ¹⁹ Пак там, с. 151.
- ²⁰ **Бондаревский, Г.** Багдадская дорога и проникновение германского империализма на Ближний Восток (1888–1903). Ташкент, 1955, с. 83.
- ²¹ The New Cambridge Modern History. Second edition of Volume XII. The Shifting Balance of World Forces (1898–1945). Edited by David Thomson. Cambridge at the University Press, 1968, p. 144.
- ²² **Бондаревский, Г.** Цит. съч., с. 83.
- ²³ **Самарджиев, Б.** Арменският въпрос и Англия (1894–1897). София, 1994, с. 100.
- ²⁴ **Бондаревский, Г.** Цит. съч., с. 85.
- ²⁵ Пак там, с. 85.
- ²⁶ **Chapman, M.** Great Britain and the Bagdad Railway (1888–1914). Northampton, 1948, p. 21.
- ²⁷ Ibid., p. 23.
- ²⁸ The New Cambridge Modern History. The Shifting Balance..., p. 116.
- ²⁹ **Бондаревский, Г.** Цит. съч., с. 108.
- ³⁰ **Стателова, Е., Танкова, В.** Константин Стоилов в политическия живот на България. София, 2001, с. 116.
- ³¹ Пак там, с. 116.
- ³² **Anderson, M.** Op. cit., p. 261.
- ³³ Ibid., p. 261.
- ³⁴ **Ерусалимский, А.** Цит. съч., с. 189.
- ³⁵ **Anderson, M.** Op. cit., p. 261.
- ³⁶ **Мартыненко, А.** Русско-болгарские отношения в 1894–1902 гг. Киев, 1967, с. 201.
- ³⁷ Пак там, с. 201.
- ³⁸ **Anderson, M. S.** Op. cit., p. 268.
- ³⁹ **Дюлгерова, Н.** Българският национален въпрос в политиката на Русия и Австро-Унгария (1894–1903). София, 1994, с. 29.
- ⁴⁰ Пак там, с. 29.
- ⁴¹ **Anderson, M. S.** Op. cit., p. 258.
- ⁴² **Дюлгерова, Н.** Българският национален въпрос в политиката на Русия и Австро-Унгария (1894–1903). София, 1994, с. 29.
- ⁴³ Пак там, с. 29.
- ⁴⁴ **Ерусалимский, А.** Цит. съч., с. 76.
- ⁴⁵ **Божилова, Р.** Сърбия и реформената акция на Великите сили в Европейска Турция (1885–1903). София, 1992, с. 145.
- ⁴⁶ **Попов, Р.** Балканската политика на България (1894–1898). София, 1984, с. 5.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Божилова, Р. Сърбия и реформената акция на Великите сили в Европейска Турция (1885–1903). София, 1992 [Sarbiya i reformenata aktsiya na Velikite sili v Evropeyska Turtsiya (1885–1903). Sofiya, 1992].

Бондаревский, Г. Багдадская дорога и проникновение германского империализма на Ближний Восток (1888–1903). Ташкент, 1955 [Bondarevskiy, G. Bagdadska-ya doroga i proniknoveniye germanskogo imperializma na Blizhniy Vostok (1888–1903). Tashkent, 1955].

Георгиев, В., Киняпина, Н. Восточный вопрос во внешней политике России конца XVIII – начала XX века. Москва, 1978 [Georgiev, V., Kinyapina, N. Vostochnyy vopros vo vneshney politike Rossii kontsa XVIII – nachala XX veka. Moskva, 1978].

Дюлгерова, Н. Българският национален въпрос в политиката на Русия и Австро-Унгария (1894–1903). София, 1994 [Dyulgerova, N. Balgarskiyat natsionalen vapros v politkata na Rusiya i Avstro-Ungariya (1894–1903). Sofia, 1994].

Ерусалимский, А. Внешняя политика и дипломатия германского империализма в конце XIX века. Москва, 1948 [Erusalimskiy, A. Vneshnyaya politika i diplomatiya germanskogo imperializma v kontse XIX veka. Moskva, 1948].

Мартыненко, А. Русско-болгарские отношения в 1894–1902 гг. Киев, 1967 [Martynenko, A. Russko-bolgarskiye otnosheniya v 1894–1902 gg. Kiyeв, 1967].

Пантев, А. Принципи и методи на английската външна политика (1800–1914). – Векове, 1972, кн. 3 [Pantev, A. Printsipi i metodi na angliyskata vanshna politika (1800–1914). – Vekove, 1972, kn. 3].

Пантев, А. Проливите като фактор в балканската политика на Великобритания (1887–1897). – В: Великите сили и балканските взаимоотношения в края на XIX и началото на XX век. София, 1982 [Pantev, A. Prolivite kato faktor v balkanskata politika na Velikobritaniya (1887–1897). – V: Velikite sili i balkanskite vzaimootnosheniya v kraya na XIX i nachaloto na XX vek. Sofia, 1982].

Попов, Р. Балканската политика на България (1894–1898). София, 1984 [Popov, R. Balkanskata politika na Bulgariya (1894–1898). Sofia, 1984].

Самарджиев, Б. Арменският въпрос и Англия (1894–1897). София, 1994 [Samardzhiev, B. Armenskiyat vapros i Anglia (1894–1897). Sofia, 1994].

Стателова, Е., Танкова, В. Константин Стоилов в политическия живот на България. София, 2001 [Statelova, E., Tankova, V. Konstantin Stoilov v politicheskiya zhivot na Bulgariya. Sofia, 2001].

Anderson, M. S. The Eastern Question (1774–1923). London, 1966.

Bridge, F. R. The Great Powers and the European State System (1815–1914). London, 1980.

Chapman, M. Great Britain and the Bagdad Railway (1888–1914). Northampton, 1948.

The New Cambridge Modern History. Second edition of Volume XII. The Shifting Balance of World Forces (1898–1945). Edited by David Thomson. Cambridge at the University Press, 1968.